

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ПОДВИЖНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ (замість передмови)

Цей випуск "Матеріалів до української етнології" присвячується пам'яті відомих народознавців 20-х років XX ст., які стояли біля витоків науково-організаційного оформлення академічної етнологічної науки в Україні, прилучилися до започаткування і розробки актуальних дослідницьких напрямків, що не втратили свого значення й досі; створили фундаментальну джерельну базу науки і розробили теоретико-методологічні принципи, концептуальні засади її розвитку для цілого 20-го століття. На 2002 рік припадає ціла низка ювілеїв чільних діячів народознавчої науки початку століття: 140-річчя з дня народження Василя Кравченка; 135-річчя - з дня народження Миколи Біляшівського; 130-річчя з дня народження Юрія Павловича; 125-річчя з дня народження Данила Щербаківського; 115-річчя з дня народження Нестора Малечі, 110-річчя з дня народження Федора Савченка, 105-річчя з дня народження Лідії Шульгиної, 100-річчя з дня народження Никонора Дмитрука... Наукова біографія і життєвий шлях багатьох з них трагічно обірвалися в молосі репресій тоталітарної більшовицької системи.

Відомо, що 30-ті роки на теренах Східної Європи — це час деструктивних процесів та трагічних явищ у розвитку науки, культури в СРСР в цілому, а особливо в національних республіках. В Україні, зокрема, здійснювалася тотальна чистка від "національного елементу" не лише закладів культури і науки, але й управлінських і партійних структур. Так, лише після самогубства М.Скрипника із системи Наркомосу було "вичищено 2000 шкідливих елементів".

Негативні наслідки втілення в життя сталінської концепції побудови соціалізму в СРСР, застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ згубно позначилися на розвитку етнографічної науки. Внаслідок заперечення правомірності існування етнографії як самостійної науки з притаманними їй предметом і методом дослідження, спостерігається звуження предмета етнографії. Її дослідницька зона у 30-х роках охоплювала лише вивчення соціалістичних елементів нового побуту, нових колективних форм сільського господарства, культури робітників і лише побіжно — пережиткових явищ первісносуспільного ладу. Згортали розпочаті у 20-ті роки теоретичні дослідження та експедиційна діяльність по формуванню належної документально-джерельної бази. Як відзначали дослідники, на кінець 30-х років досягнення радянської етнографії були не стільки теоретичні, скільки практичні, характерні, передусім, намаганням пов'язати дослідження "з радянським будівництвом".

Непоправних втрат було завдано тоталітарним режимом кадровому складу українських етнографічних академічних підрозділів. Боротьба проти концепції українського історичного процесу М.Грушевського була поширена на історико-філологічні науки зага-

лом. Перенесена на широке загальне тло культурно-наукового та суспільного життя в Україні, ця “акція боротьби проти буржуазного націоналізму” (що відповідала сталінським настановам про загострення класової боротьби у країні) набула небаченого масштабу і зловісних наслідків для української науки і культури. Розробка концепцій українського історичного процесу розцінювалась як свідомо антирадянська діяльність ворогів народу. У республіці починаються масштабні репресії проти вчених-суспільствознавців.

Вже восени 1929 року розпочалися відкриті випадки проти самого М.Грушевського і керованих ним структур. Внаслідок “реорганізації та спеціалізації кафедр історії України за “марксистською” термінологією” під керівництвом М.Грушевського залишилася лише Комісія історії Києва, при якій, до того ж, було ліквідовано аспірантуру. Численні спеціальні перевірки діяльності Комісії М.Грушевського, що буквально тероризували вченого, закінчилися ув’язненням його самого 1931 року під час наукового відрядження до Москви. М.Грушевському інкримінувалося створення Українського національного центру – Української військової організації (насправді міфічної). Як свідчив сам вчений, будучи хворим і перебуваючи у безвихідному стані і відчаї, він погодився підтвердити висунуті проти нього звинувачення, хоча (із незрозумілих з погляду логіки тих днів причин) вченого звільняють з-під арешту, та вже до України він не повертається; а 1934 року гине у вигнанні за нез’ясованих до кінця і нині обставин.

На тлі переслідування вченого, були цілком прогнозовані і долі його родини, однодумців та створених ним організацій. 1938 року було заарештовано його доньку, відомого етнолог Катерину Михайлівну. Її було засуджено військовим трибуналом Київського військового округу 1939 року до заслання. Відбуваючи покарання у “Темлазі”, К.Грушевська, не витримавши тортур радянських катівень, померла 1943 року.

Така ж доля спіткала і молодшого брата М.Грушевського – Олександра Сергійовича – відомого дослідника-історика, якого 1933 р. було усунуто з Академії наук, ніби-то за “повний саботаж в науковій роботі” та “за вороже ставлення до заходів щодо зміцнення роботи ВУАН та її установ”. 1938 року вченого було заарештовано, а 1939 – звинувачено у антирадянській, “підіривній роботі на ідеологічному фронті” і заслано на п’ять років до Казахстану. На Україну О.Грушевський вже не повернувся, помер у вигнанні, ймовірно 1942 року.

Лихою була доля і племінника та учня М.Грушевського Сергія Вікторовича Шамрая – талановитого молодого історика, автора низки історико-етнографічних праць. 1933 року його було звільнено з роботи, заарештовано і заслано на 3 роки до виправно-трудових таборів. 1938 року вченого було вдруге засуджено постановою Особливої наради при НКВС СРСР на вісім років таборів. С.Шамрай в Україну теж вже не повернувся, загинувши в таборах.

Таких же тяжких покарань зазнали і інші учні М.Грушевського. 1933 року С.В.Глушко, зокрема, був засуджений судовою “трійкою” при Колегії ДПУ УРСР до 5 років виправно-трудових таборів, а О.Я.Павлик – засуджений 1937 року Особливою Народою при НКВС до вищої міри покарання – розстрілу.

Вже з 1929 року істотно звужуються рамки діяльності Комісії історії Західної України, керованої Ф.Савченком, у зв’язку з розгортанням політичних репресій проти діячів української культури й науки. Унеможливлюються подальші наукові зв’язки із закордонними ученими, які трактуються владою як форма “шпигунської діяльності на користь чужих держав”. Обмежується доступ до архівних матеріалів, пов’язаних з міжнародною політикою. Все це негативно позначається на результативності діяльності Комісії історії Західної України. Невдовзі (1931 року) оперативним сектором ДПУ було заарештовано керівника Комісії Ф.Савченка, якому інкримінувалася належність до “контрреволюційної антирадянської організації “Український національний центр”. Внаслідок застосованих до Ф.Савченка фізичних тортур, він вимушений був визнати накинуті йому слідчими звинувачення і був засуджений до 5 років позбавлення волі. Хоча по закінченню терміну покарання йому було дозволено на 3 роки поселитися в Саратові, проте в Україну Ф.Савченко вже не повернувся, загинувши у вигнанні за нез’ясованих обставин.

Внаслідок реорганізації академічних установ на початку 30-х років були згорнуті етнографічні академічні інституції, що функціонували у 20-х роках; під натиском воєнничої марксистської ідеології звужуються і набувають тенденційного змісту етнографічні студії.

Наприкінці 30-х років було ліквідовано цілу історичну секцію УАН разом з її установами. Розгрому Етнографічної комісії, зокрема, передувала широка кампанія проти неї у науковій періодиці та пресі. Приводом послужило видання Комісії “Чумаки”, в якому заповідливі критики виявили “буржуазно-націоналістичну і кулацько-реакційну контрабанду”.

Українських етнологів примусили відмовитись навіть від власного наукового доробку. Зокрема, відчайдушні зусилля докладав (навіть жертвуючи ціною всього наукового доробку цілої Етнографічної комісії) для врятування від розгрому цієї структури В.Білий. З цією метою він перекреслив як власні наукові напрацювання, так і доробок своїх колег. У передмові до останнього числа “Етнографічного вісника”, зацькований переслідуваннями В.Білий приречено писав: “Теорія безбуржуазности українського народу, іманентної культурно-національної української ідеї, надкласової та аполітичної, формалізм, документалізм та порівняльництво — це не окремі помилки, а типова буржуазна ідеалістична система, яку репрезентували і М.Грушевський, і С.Єфремов, і десятки інших українських (і не українських) фашистів...”.

Українським етнографам закидали “войовничий український шовінізм”, “описовий формалізм”, “буржуазно-націоналістичне народництво”, агностицизм та інші “шкідливі” в науково-методологічному та ідеологічному відношенні “ізми”. Єдино вірною і можливою методологією оголошувався марксизм та його лєнінські варіації.

У згаданій передмові В.Білого резюмується, що “Наступ по всьому ідеологічному фронту поклав край і “Етнографічному віснику”, розчибивши місце для етнографії радянської”. Розчищаючи місце, знищувалися не лише всі наукові етнологічні кадри, а й властиво сама етнологічна наука в Україні.

У страшому молосі сталінських катівень загинула переважна більшість членів Етнографічної комісії: Г.Хоткевич, Аг.Кримський, Ф.Ернст, В.Щепотьєв, Н.Онацький, А.Онищук, В.Камінський, К.Черв’як, Є.Рихлік, В.Білий та інші талановиті дослідники. В.Білого не врятувала і його безжальна самокритика: спеціальна “трійка” при Київському обласному управлінні НКВС 1937 року засуджує його до вищої міри покарання, і в листопаді цього ж року трагічний вирок виконується.

Чимало учених було силоміць (засобом репресій) усунуто від наукового процесу в Україні і заслано до таборів (С.Терещенко, Є.Спаську, В.Харківа, І.Павловського, П.Одарченка та інших). Доля багатьох з них і досі неповні з’ясована. Із численного загону народознавців Етнографічної комісії не репресованим залишився лише В.Петров (котрий пізніше став відомий як радянський розвідник, що працював серед української “націоналістичної еміграції”).

Серед тих дослідників-народознавців, яким вдалося вижити у молосі репресій, був Нестор Малеча. Саме спрямування його діяльності на національне відродження і спричинилося до арешту і трьохрічної адміністративної висилки до Казахстану. Це заслання назавжди відірвало його від України. Подальша наукова доля вченого після заслання вже була пов’язана з Приураллям, з дослідженням російської діалектології та викладацькою роботою в Уральському педінституті. За дослідження в галузі русистики Н.Малеча отримав звання професора. До кінця свого життя (помер в Уральську 1979 року) він так і не наважився повернутися до України.

Репресіями було перервано також діяльність талановитого дослідника болгарської народної культури в Україні С.Цветка. Його було заарештовано 1933 року у сфабрикованій справі СВУ. Після першого заслання С.Цветку вдається повернутися, та вже після повторного арешту 1947 року життя вченого було приречене.

1931 року, коли репресивна владна машина розпочала широкомасштабну операцію, спрямовану на “ліквідацію шпигунської мережі”, було заарештовано і звинувачено як агента “чеської розвідки” відомого етнолога та мовознавця — Є.Рихліка. На підставі сфабрикованих звинувачень “трійка” ДПУ засудила вченого до 10 років концтаборів. Є.Рихліку довелося виснажливо працювати на примусових лісозаготівельних, польових та вантажних роботах “Сиблагу” Мурманської області. Звістка про його смерть надійшла 1937 року.

Подібні звинувачення у шпигунстві було висунуто відомому українському етногеографу Степану Львовичу Рудницькому — автору численних праць з політичної географії (“Українська справа зі становища політичної географії”, “Україна: земля та народ” тощо). Повісивши облудливим закликам більшовицької влади до українських учених-

емігрантів “повернутися в Україну для наукової роботи”, вчений повернувся на батьківщину, відмовившись від престижного професорського статусу у Вільному університеті в Празі. З 1926 року С.Рудницький працював у Харкові, створивши та очоливши Інститут географії і картографії (з 1926 до 1933 рр.), а в 1933 році, вочевидь саме за патріотичні і об’єктивні наукові праці вченого, його звинувачують у причетності до Української військової організації і засуджують до п’ятирічного ув’язнення. 1937 року, незадовго до закінчення терміну ув’язнення, ленінградська особлива “трійка” засуджує вченого разом з групою “українських буржуазних націоналістів” – опонентів радянської влади, які “не роззброїлися”, до розстрілу.

З початку 30-х років також згортається наукова праця Музею-Кабінету етнології ім. Хв.Вовка. Предмет етнологічних студій осередку було зведено винятково до нових радянських елементів побуту, вивчення яких оголошувалося пріоритетним. Етнографів Музею змусили відмовитися від наукового доробку попередніх років і зосередитися винятково на “оволодінні марксистською методологією”.

Показовим у цьому відношенні є “зізнання у причетності до буржуазної методології”, яке вимушена була зробити під тиском війовничих марксистів співробітниця музею Н.Заглада. Ніна Борисівна писала: “Будучи під впливом буржуазної методології в етнографії, в своїх роботах я припустила цілу низку хиб. В своїх самокритичних виступах я визнала ці хиби та засудила їх і весь час працюю над своїм переозброєнням, над опануванням єдиної науково-марксистської методології, стараючись виявити це переозброєння у науковій продукції”. Проте це не врятувало ні Музей-кабінет етнології та антропології, ні його співробітників, яким, як і Загладі, було інкриміновано причетність до буржуазної методології та контрреволюційну діяльність. Разом з ліквідацією етнографічних установ УАН було також ліквідовано і цю академічну установу (1934). Колекції його були передані до нинішнього Державного історичного музею УРСР у Києві, а більшість наукових працівників (А.Онищука, Н.Загладу, Л.Шульгину) — репресовано. Співробітників Музею-кабінету та його керівника А.Носова звинуватили у наслідуванні наукових поглядів Хв.Вовка, у тенденційності тематики експозиції.

Трагічно обірвалося у 1938 р. життя провідної дослідниці Музею Н.Б.Заглади. Приводом до арешту дослідниці послужило критичне її зауваження щодо розпорядження директора Київського історичного музею знищити зразки української народної вишивки, оскільки в них “вбачалася фашистська символіка”. Опротестування цього варварського наказу Н.Загладою і стало безпосереднім приводом до її арешту 30 березня 1938 року.

Такою ж трагічною була доля Лідії Шульгиної – завідувачої Музеєм антропології та етнології ім. Хв.Вовка. Вперше за “контрреволюційну діяльність” її було заарештовано в 1933 році, проте через відсутність доказів було звільнено через 2 місяці. Вдруге Лідію Савівну було заарештовано 1938 року і за рішенням УНКВС Київської області засуджено до розстрілу. У квітні 1938 року вирок було виконано.

Репресій зазнали також провідні вчені – працівники інших музеїв України. Зокрема, вже наприкінці 20-х років, не витримавши цькування, пішов з життя відомий етнолог, мистецтвознавець і музеолог Данило Щербаківський. Цей трагічний випадок було використано тоталітарним режимом для розправи з іншими музейними працівниками: було сфабриковано спеціальну справу, згідно з якою ніби-то під керівництвом Д.Щербаківського було засновано контрреволюційну організацію у складі ста музейних працівників. Це послужило приводом до розправи з цілою когортою відомих науковців-музеологів.

Зі сталінських катівень пощастило повернутися живим (з-поміж репресованих музейних працівників-народознавців) лише окремим. Серед них — С.Таранушенку, якого було заарештовано разом із відомим дослідником-пам’яткоохоронцем В.Дубровським та Д.Гордєєвим 1933 року. Їх звинувачували у тому, що вони ніби були учасниками контрреволюційної організації, до якої входили Ф.Ернст, В.Козловська, П.Курінний, С.Таранушенко, К.Мощенко та ін. У звинувачувальному вирокі зазначалося, що влаштовуючи мистецькі виставки, С.Таранушенко пропагував культуру українського фашизму. 1934 року цього талановитого мистецтвознавця було засуджено до п’яти років ув’язнення у Читі. Лише у 1953 році він отримав дозвіл повернутися в Україну.

1933 року на такій же підставі було заарештовано знаного музейного працівника Костя Мощенка, що тривалий час працював у Полтавському краєзнавчому музеї та Ки-

ївському історичному музеї, а 1930 року обіймав посаду завідувача відділом станкового живопису всеукраїнського Музею-містечка. 1934 року його було засуджено до трьох років заслання в Казахстані. Після заслання вченому вдалося виїхати за межі СРСР.

Розгромлені були не лише народознавчі академічні центри, а й зліквідовані етнографічні підрозділи музеїв, вилучено етнографічну тематику з темпланів АН України, а на саму етнологію на багато десятиліть накладено табу. Ця неминуча ліквідація української етнології та етнографічного музейництва вже спричинялася тим, як новітні інквізитори розуміли їхнє значення в Україні. «Справа в тому, — писав один з них, — що етнографія як наука про чисті етнічні одиниці була використана як зброя для збудження націоналізму та ще, мабуть, в дусі фашизму на Україні і на Кавказі, особливо в Грузії. Такий напрям етнографічних відділів [музеїв — Г.С.] був помічений Всесоюзним Наркомпросом, і вони були фактично ліквідовані ще в 1931 році».

Ці негативні процеси в українському народознавстві, зумовлені ідеологічними репресіями проти національної науки, руйнівно вплинули на етнографічне музейництво. Були ліквідовані провідні спеціалізовані інституції, що координували та спрямовували етнографічну діяльність місцевих осередків, зазнали переслідувань і фізичних тортур провідні вчені — музейні працівники.

Розпочата реорганізація всієї музейної справи в кінці 20-х — на початку 30-х років з метою широкого залучення музеїв до участі у соціалістичному будівництві, а фактично — до пропаганди радянської ідеології та русифікаційних настанов, спричиняється до згортання наукових засад їхньої діяльності. Активізується ідеологічно-виховний аспект музейної роботи, пріоритетна увага приділяється перебудові експозицій — як основи для пропаганди більшовицьких доктрин.

Ідеологічний тиск на музеї та партійно-політичний контроль за ними спершу покладалася на різні громадські організації. Зокрема, ще в 1929 році Нарком освіти приймає постанову «Про організацію при музеях громадсько-політичних рад». До складу цих рад, які створювались при центральних та місцевих музеях, входили представники фабрик і заводів, навчальних закладів та громадських організацій. Основне завдання громадсько-політичних рад полягало у запровадженні широкого ідеологічного контролю за діяльністю музеїв. В Україні було створено серед музейних працівників групу «Войовничий матеріаліст», що мала контролювати діяльність музеїв та сприяти ідеологічному вихованню музейних працівників. Музейна група «Войовничий матеріаліст» ставила вимогу про побудову музейних експозицій згідно з марксистсько-ленінським розумінням історичного розвитку.

Негативні наслідки для етнографічного аспекту діяльності музеїв мали рішення I Всеросійського музейного з'їзду 1930 р., що відбувся у Москві. У роботі з'їзду брали участь музейні працівники та науковці України. Резолюції та рішення з'їзду націлювали на виявлення та експозиційне висвітлення соціалістичних перетворень у країні, на необхідність побудови тематичних експозицій на базі діалектичного матеріалізму, на створення відділів соціалістичного будівництва в усіх місцевих музейних осередках. Ігнорувалося значення наукової експедиційно-дослідницької та збирацької роботи, роль пам'яток-першоджерел, натомість рекомендувалося показ «речей» замінити показом «ідей», широко залучати ілюстративний матеріал.

Боротьба проти так званого «речового фетишизму» та виголошені на з'їзді рекомендації щодо застосування допоміжних матеріалів спричинилися до згортання етнографічної пошукової та збирацької роботи місцевих музеїв, до цілковитого вилучення пам'яток з експозицій та перенасичення їх ілюстративними й текстовими матеріалами. Щоб звільнити музеї від «полону речей» було згорнуто і ліквідовано етнографічні відділи, які існували майже при всіх місцевих музейних осередках. Навіть у спеціалізованих музеях СРСР (Музеї народознавства, Музеї антропології та етнографії) спостерігалось вилучення конкретних речових експонатів з експозицій і заміна їх плакатно-ілюстративним матеріалом. Така експозиційна практика викликала дискусію у пресі. Провідні вчені-музеєзнавці застерігали, що надмірне захоплення допоміжними матеріалами призведе до втрати музеями їхньої специфіки.

Продовженням рішень з'їзду та ідеологічного тиску на музеї стала постанова Головополітосвіткомітету «Про роботу музеїв по вивченню, виявленню та пропаганді нового соціалістичного побуту». Було оголошено конкурс серед краєзнавчих музеїв країни на

краще дослідження і експозиційну пропаганду розвитку промисловості та колгоспного будівництва. На вивчення нових явищ життя та побуту націлювали і етнографічні наради, що відбувалися у 1929-1932 рр. у Москві. Вони теж зіграли свою роль в утвердженні односторонньої і тенденційної методології в етнології, у проведенні своєрідної ревізії в царині термінології, фактичному вилученні з наукового вжитку термінів “народознавство” та “етнологія”.

На початку 30-х років здійснювалася тотальна перебудова музеїв УРСР на нових марксистських науково-методологічних засадах. Тогочасні публікації журналу “Советский музей” відзначали, що сектор науки НКО УРСР “перебудовує історичні музеї як музеї суспільних формацій з ілюстрацією класової боротьби — рушійної сили історичного процесу”. Зокрема, для реалізації завдань перебудови музеїв ухвалою Київського обласного відділу народосвіти передбачалося 1933 року створити Київський обласний музей краєзнавства, який мав керувати роботою районних краєзнавчих музеїв, що, на думку народосвіти, “дуже відхилилися від марксистської схеми розвитку”.

Прикладом нового науково-методологічного підходу до створення експозицій музеїв України є план побудови експозиції Дніпропетровського історичного музею за 1932 р. В ньому підкреслювалося, що “матеріал розташовується по темах за марксистською історичною схемою розвитку суспільних формацій. В межах теми матеріал розбивається на підтеми. Кожне з явищ в межах підтеми експонується як комплекс”.

Перебудова експозицій на принципах марксизму-ленінізму і шляхом включення музеїв у єдине русло будівництва соціалізму” проводилася у межах всієї України. Вона супроводжувалася усуненням з музеїв українських матеріалів, згортанням науково-дослідницької та збирацької роботи, закриттям етнографічних відділів. Ця практика тотального контролю за музеями вкрай негативно вплинула на дальший розвиток етнографічного музейництва.

Пояснюючи потребу ліквідації етнографічних підрозділів музеїв один з ідеологічних adeptів тоталітарної влади — оперуповноважений Полтавського міськвідділу ДПУ писав, що не дивлячись на фактичну ліквідацію етнографічних відділів Наркомпросом у 1931 році, “у новій схемі музеїв на Україні відділ етнографії залишився повністю і його лише замаскували новою назвою “Відділ феодалізму”. Як приклад феодалізму-етнографізму може бути Харківський історичний музей, буквально заповнений українським шовіністичним матеріалом, замазаним якимось написом у дусі марксизму. Якщо на тому ж написі із зворотнього боку дати націоналістичний напис, то вийде наймахровіший український фашистський музей. Вся справа в оберті цих написів. Речі і так говорять самі за себе... Справа в тому, що всі вишивки, всі керамічні вироби, різьба та інше в умілому розміщенні показуватимуть і підкреслюватимуть етнічну відокремленість України і для хоч трішки настроєної романтично голови даватимуть поживу національній відокремленості...”. Отже, крамольність української етнографічної спадщини полягала вже в тому, що пам’ятки матеріальної і духовної культури українців творять цілісне уявлення про національну самобутність і окремішність українства. А це вже суперечило русифікаторському курсу, на який відверто стала московська влада.

Відтак, тотальні репресії щодо музейних працівників-етнографів та закриття етнографічних відділів музеїв стало важливим напрямком діяльності злочинної репресивної системи в Україні 30-х років.

Характерною у цьому відношенні була ситуація у Дніпропетровському історичному музеї. Восени 1933 р. було усунуто від роботи засновника і директора музею, академіка Д.Яворницького. Його, як і інших провідних вчених музею, було звинувачено в “буржуазному націоналізмі”. Один з учасників “акції цькування” Д.Яворницького та інших науковців музею у місцевій пресі писав, що внаслідок “притуплення класової пильності” музей попав до “чужих, класово-ворожих рук”. Автор вбачав “антирадянські націоналістичні дії” працівників музею у тому, що останні пропагували історичне минуле і своєрідність культури запорожців: “Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожців? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції”, — робить висновок автор і закликає “очистити” музей. Усунення від роботи у музеї було справжньою трагедією у житті Д.Яворницького.

Не менш трагічно склалася у ці роки доля іншого провідного етнографа, музейного працівника В.Кравченка, який зазнав переслідувань ще у Житомирі. На запрошення Д.Яворницького 1931 р. В.Кравченко переїжджає з Житомира на роботу до Дніпропет-

ровського історичного музею, де завідує етнографічним відділом осередку. Та нездорова атмосфера, що невдовзі запанувала в музеї, не сприяла науковій праці. Як свідчать щоденники В.Кравченка, на керівні посади у музей прийшли люди некомпетентні і непорядні. Шляхом інтриг та наклепницьких доносів вони добилися звільнення Д.Яворницького, В.Кравченка та багатьох інших вчених з роботи, звинувативши їх у “націоналізмі”. Важкі роки злигоднів та поневірянь розпочалися у житті В.Кравченка. Тяжко хворим (після важкої операції) його було викинуто з підвального приміщення музею, де він мешкав упродовж трьох років, на вулицю, без найменших засобів до існування. Звільнений по “І категорії”, він був позбавлений будь-якої пенсії. Не маючи змоги (як “ворог народу”) влаштуватися на квартиру у Дніпропетровську, В.Кравченко переїжджає до Ростова-на-Дону.

Численні заяви, прохання та пояснення з апеляціями до різних інстанцій про призначення пенсії (зберігаються у архіві В.Кравченка) розкривають повне відчаю і безнадії життя вченого на схилі літ, без засобів, без близьких людей у чужому місті. Коли нарешті вдалося добитися мізерної пенсії, вчений приступив до опрацювання своїх неопублікованих матеріалів, які згодом заповів Українській Академії наук.

Войовнича політика Москви проти української культури трагічно відбилася і на долі відомого дослідника Сумщини, засновника Сумського історико-художнього музею Н.Х.Онацького.

У листопаді 1933 року Н.Онацький, отримавши запрошення очолити етнографічний відділ Полтавського музею, переїжджає до Полтави. Активна праця вченого в царині охорони і пропаганди української культури суперечила уявленням більшовицьких ідеологів про лояльність до радянської влади. Щодо неблагонадійності Н.Онацького, то “оперуповноважений” по Полтавщині писав у довідці про нього таке: “Зараз він (Онацький — Г.С.) пробує влаштувати виставку вишивок. Викликаючи на периферії інтерес у окремих одиниць до питань етнографії, Онацький може, не створюючи ніяких організацій, зробити готовий кадр шовіністичної української інтелігенції, готовий при першому зручному випадкові вийти на арену, як з полум’я фенікс”. У вересні 1937 року вченого було заарештовано за сфабрикованим звинуваченням і за постановою особливої “трійки” при УНКВС 23 листопада розстріляно.

Аналогічних утисків зазнавали музейні працівники інших областей України. Зокрема, під натиском войовничої партійно-більшовицької ідеології, науково-дослідницькі напрямки діяльності Чернігівського історичного музею поступаються місцем практичній роботі “по методологічному переозброєнню”. Якщо наприкінці 20-х — на початку 30-х років домінувала пам’яткоохоронна практична робота, пов’язана з відстоюванням пам’яток культової старовини від руйнівної діяльності активістів антирелігійної кампанії, то вже з 1933 року вся діяльність осередку зводиться до його перебудови на соціалістичний лад і очищення від “націоналістичної експонатури”. Експозиційна тематика звужується до показу нових радянських елементів побуту.

Розпочата з 30-х років “перебудова” діяльності музеїв поширювалась передусім на етнографічний напрям роботи як спеціалізованих, так і красназавчих осередків. Недооцінка значення етнографічних пам’яток — як важливих першоджерел історичних знань, приписування їм небезпечного “буржуазно-націоналістичного” змісту — спричинилась до поступового згортання етнографічних відділів, до цілковитого згасання багатьох аспектів етнографічних досліджень музеїв України.

З початку 30-х років поступово починає згасати вся красназавча робота на місцях. Ліквідація керівних центрів та закриття красназавчих періодичних видань призвели до її занепаду. З кінця 30-х років керівництво красназавчим рухом покладається на музеї. Проте через нечисленність музейних кадрів (у 1939 р. в музеях УРСР налічувалося всього 155 штатних співробітників) музейні заклади були неспроможні очолити красназавчий рух. Все це спричинило згасання красназавчої діяльності широких кіл населення, відбилося на рівні і масштабах етнографічно-красназавчих досліджень.

Помітні зміни відбулись у структурі музейної мережі республіки. Чимало місцевих та галузевих музеїв згорнули свою діяльність і були ліквідовані. Зокрема, з ліквідацією організаційних наукових центрів Одещини, істотно зменшується музейна мережа міста. Була зліквідована Одеська Комісія красназавства зі всіма її секціями, 1930 року було закрито (ніби на ремонт) Музей степової України, а 1932 року він припинив своє існуван-

ня разом з іншими музейними осередками міста. Якщо у 1932 році в Одесі функціонувало 25 музеїв, то через рік їх залишилося лише 10.

Домінування руйнівних та деструктивних тенденцій в діяльності пам'яткоохоронних закладів та академічних народознавчих установ 30-х років спричинило до фактичного згортання дослідницької роботи в царині етнографії. Зокрема, з 1934 р. внаслідок так званої реорганізації системи народознавчих установ ВУАН працівники етнографічних закладів Києва та Харкова зосереджуються в Інституті історії матеріальної культури АН УРСР в Києві. Однак невдовзі, з початком тотальних репресій щодо національних кадрів, українських етнографів звинуватили у наслідуванні буржуазної методології, а відтак — етнографія в Інституті матеріальної культури була ліквідована, вчені зазнали переслідувань.

Все ж, не дивлячись на безпрецедентні репресії і насилля, тоталітарній владі не вдалося зупинити наукового поступу в етнологічній науці. Здобуття Україною незалежності та демократичні перетворення уможливили відновлення започаткованих у 20-і роки народознавчих студій як пріоритетних наукових напрямків теоретичного і прикладного характеру.

Добрим підмурівком і гарантією оптимальної перспективи розвитку сучасної етнологічної науки в Україні є науковий доробок світлої пам'яті учених 20-х років.

Г.Скрипник